

Н.Ф. ЗАЙЧЕНКО, О.Л. ПАЛАМАРЧУК
(Київ)

**СЕМАНТИЧНА І СЛОВОТВІРНА ДЕРИВАЦІЯ
В АСПЕКТІ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ
(на матеріалі слов'янських мов)**

УДК 811.16'373.611'373.613

Зайченко Н.Ф., Паламарчук О.Л. Семантична і словотвірна деривація в аспекті взаємодії мови та мовлення (на матеріалі слов'янських мов); 11 стор.; кількість бібліографічних джерел – 14; мова українська

У статті розглядаються деякі спільні і специфічні тенденції у процесах семантичної і словотвірної деривації давніх і новітніх іншомовних запозичень у двох групах слов'янських мов – західнослов'янській (словацькій і чеській) і східнослов'янській (українській та російській). Досліджуються, зокрема, особливості адаптації англоамериканізмів у кожній з мов відповідно до мови-реципієнта.

Ключові слова: деривація, запозичення, конвергентні та дивергентні тенденції, мова, мовлення.

Проблеми синхронної дериватології – семантичної і словотвірної – постійно перебувають у центрі лінгвістичних досліджень. Останнім часом на тлі існуючих ґрунтовних описів системи словотвору слов'янських мов (Б. Гавранек, Я. Горецький, О. Земська, М. Докуліл, Н. Клименко, Є. Карпіловська, І. Ковалик, Е. Кучерова, В. Лопатін, В. Мейстржік, Й. Містрік, Г. Нецименко, І. Улуханов, Г. Циганенко та ін.) спостерігається зростаючий інтерес українських науковців до питань лексико-семантичної і словотвірної деривації – як у внутрішньомовному, так і в порівняльному плані. Цьому, безумовно, сприяла активізація словотворчих процесів у слов'янських мовах на зламі ХХ-ХХІ століть, викликана не в останню чергу зміною соціокультурних умов їх функціонування, інтегруванням слов'яномовних країн у світовий економічний, культурний та інформаційний простір, що супроводжується посиленням конвергентних тенденцій у сучасному слов'янському словотворі [1, с.17]. Не менш відчутним наслідком загальносвітових процесів глобалізації та інтернаціоналізації стало стрімке поповнення лексики слов'янських мов новітніми запозиченнями – англоамериканізмами, які зазнають у кожній з мов “одомашнення” відповідно до системи мови-реципієнта. Дослідження цих адаптивних процесів на тлі домінуючих конвергентних тенденцій залишається завжди актуальним, особливо в порівнянні з подібними процесами, що відбуваються на сучасному етапі з давніми запозиченнями – латинізмами, грецизмами, германізмами, тюркізмами і под.

Метою нашої розвідки є виявлення і осмислення деяких спільних і специфічних тенденцій у процесах семантичної і словотвірної деривації іншомовних запозичень у двох групах слов'янських мов – західнослов'янській (словацькій та чеській) і східнослов'янській (українській та російській). Матеріал для аналізу дібрано з низки неологічних словників [2], а також із газет, що виходили в Україні українською та російською мовами в 2004 – 2013 рр. [3].

При подальшому розгляді фактичного матеріалу ми виходимо з таких засад. “Слов'янська мовна спільність” не зводиться лише до наявності у слов'янських мовах інтернаціональної лексики чи зовнішньої подібності слов'янських слів, кореневих та дериваційних морфем – інтерслов'янських чи інтер'європейських. “Типологічно близькими і співвідносними є також фонди словотвірних моделей слов'янських мов, що включають подібні в усіх мовах або в окремих групах види афіксації, конверсії, абрєвіації та складання [4, с. 86], “єдиний фонд формантів і словотвірних значень” [5, с. 169].

Потреба в нових найменуваннях реалізується в мові двома шляхами – в результаті запозичення разом з новими поняттями і внаслідок семантичного розвитку запозичень, які давно засвоєні мовою-реципієнтом і не сприймаються пересічним носієм мови як чужі. Задоволення номінаційних потреб соціуму, спричинене позалінгвістичними факторами, відбувається з урахуванням кваліфікативно-прагматичних завдань номінації. Саме вони зумовлюють появу, з одного боку, узуальних, конвенційно закріплених і кодифікованих значень словесних знаків, а з іншого – оказіональних (на лексичному рівні) новотворів, що залишаються здебільшого фактами мовлення. Суттєвої відмінності, проте, між мовною і мовленнєвою номінаціями немає [6, с. 129], “навіть найбільш індивідуалізовані прояви мовлення спираються на загальномовну свідомість (за певної обмеженості дії сфери цих проявів)” [7, с. 124]. Саме ці обставини дозволяють нам залучити до аналізу обидва різновиди неологічної лексики.

Критерієм похідності слова в синхронії слугує наявність відчутного семантичного і формального зв'язку з мотивуючою основою. Семантична (внутрішньослівна) деривація є вторинною номінацією, оскільки слово використовується для позначення нового денотата, результатом чого є поява нового (нових) значення (значень), які об'єднуються в семантичній структурі багатозначної лексеми відношеннями мотивації. Семантична ознака, на основі якої виникає нове значення, є семантичним формантом, а саме нове значення, неосемантизм (за Є.Карпіловською), у свою чергу стає чи може стати мотивуючим для словотвірних дериватів.

Яскравим прикладом семантичного розвитку давніх запозичень є українські лексеми *майдан* і *помаранчевий*, які набули в останні десять років ново-

го, суспільно-політичного значення 'революція', 'революційний' у зв'язку з подіями кінця 2004 року, що дістали назву *Помаранчева революція*, і з цим новим значенням увійшли до інших слов'янських мов (рос. *Оранжевая революция*, чеськ. *Pomerančová revoluce*, слов. *Pomarančová revolúcia*). Ці слова, різні за частиномовною належністю і специфічні за своєю первинною семантикою, у новому, узагальнено-абстрактному значенні демонструють багато подібного в процесах словотвірної деривації, свідченням чого є, зокрема, газетне мовлення. Реалізація словотвірного потенціалу семантичних дериватів укр., рос. *Майдан*, укр. *помаранчевий*, рос. *оранжевый* розглядається в наших публікаціях [8; 9], тому тут зупинимось лише на деяких особливостях цих неосемантизмів як твірних у процесах оказіональної деривації. Ідеться, передусім, про їх високу емпіричну продуктивність у газетному мовленні: у нашій (далеко не повній) картотеці зафіксовано більше сімдесяти похідних. Для обох семантичних неологізмів є характерним сполучення твірних основ з інтернаціональними дериватами, а також паралельне використання синонімічних префіксів та префіксоідів: укр. *антимайдан*, *квазімайдан*, *проти-майдан*, *напівмайдан*; рос. *новооранжевый*, *ню-оранжевые*, *екстрамайдан*, *сверхмайдан*, *ультрамайдан* та багато інших.

Варто також зазначити домінування морфологічних способів словотворення, зближення окремих видів осново- і словоскладання з афіксацією (укр. *помаранчоголові*, *помаранчисти*; *майданостояльці*, *майданцики*; рос. *апельсиноголовые*, *оранжисты*); розширення кола твірних основ, оновлення окремих словотвірних моделей, що перебувають на периферії дериваційної системи (*майданикувати* пор. з *байдикувати*); переважання серед лексичних оказіоналізмів негативної конотативної одиниці.

Подібні внутрішньомовні механізми семантичного розвитку давніх запозичень спостерігаються також у чеській та словацькій мовах, яскраво ілюстрацією до чого можуть слугувати лексеми *samet*, *sametový*; *zamat*, *zamatový*, які після революції 1989 року набули в чеській і словацькій мовах вторинного значення 'ненасильницький' на основі офіційної назви *Sametová revoluce* і в цьому значенні стали твірними для низки дериватів *sametka*, *samet'ák*, *sametovost*. Про незавершеність семантичного розвитку цього слова свідчить те, що воно почало з'являтися у розмовному мовленні та публіцистиці не тільки з позитивною чи нейтральною, але й з негативною конотацією [10]. Щоправда, впадає в око кількісне домінування українських та російських похідних від співвідносних у понятійному плані прикметників *помаранчевий* / *оранжевый* і більша різноманітність способів словотворення та словотвірних значень. Ці безумовно цікаві для дослідника аспекти потребують окремого розгляду в рамках іншої – когнітивно-ономасіологічної – парадигми, з урахуванням позалінгвістичних чинників.

З огляду на завдання, окреслені в нашій розвідці, варто наголосити на паралельному семантичному розвитку багатьох загальноживаних європейців (грецизмів, латинізмів) у всіх чотирьох мовах, які, набувши нових значень, останнім часом розширили сфери свого функціонування. Серед таких запозичень, що вже давно втратили “присмак іномовності” в чеській мові, українські науковці фіксують значну кількість одиниць: *asistent, bomba, civilista, horizont, format, pilot, rezume*. До речі, із наведених слів [10, с. 246 - 253] переважна більшість, за нашими спостереженнями, зазнала аналогічних чи подібних трансформацій також в українській, російській і словацькій мовах: укр. *асистент, бомба, горизонт, формат, пілот, резюме*; слов. *asistent, bomba, horizont, formát, pilot, resumé*. Для прикладу наведемо слово *pilot*, яке не лише в чеській [10, с. 248 - 249], але й в інших слов’янських мовах під впливом англійської розвинуло нове значення “захід пробного, експериментального характеру” і стало вживатись усюди, де присутні елементи новизни, а в професійній мові працівників ЗМІ та телебачення воно використовується у значенні “телевізійна передача для службової трансляції”, “експериментальна програма”. Додамо до цього, що нове значення зберігається також у похідному *пілотний (пилотный) проект*.

Другою прикметною особливістю лексико-словотвірних процесів останніх десятиліть є “лавинний приплив”, “мовна експансія” нових запозичень у слов’янські мови так званих англоамериканізмів. Полишаючи за межами нашого дослідження соціолінгвістичні, оцінно-прагматичні й інші цікаві аспекти цього явища, розглянемо найбільш характерні тенденції освоєння англоамериканізмів слов’янськими мовами на прикладі новітніх запозичень з формантом *-ing, -инг, -інг*. Дослідження цієї групи запозичень на матеріалі української, російської, польської та французької мов показало, що вони складають дві третини загального числа іноземних запозичень [11, с. 48].

У слов’янських мовах-реципієнтах лексеми з формантом – *ing*, подібно до аналогічних груп запозичень, адаптуються на фонетичному, семантико-граматичному і лексико-семантичному рівнях відповідно до мовних ресурсів кожної з них. Етап повного освоєння [12, с. 32] характеризується такими явищами: 1) стабілізацією структури запозичення на морфемному рівні та при словотворенні – укр. *моніторинг, лізинг*; рос. *мониторинг, лизинг*; чес., слов. *monitoring; leasing*; 2) участю запозичень у процесі деривації з використанням продуктивних суфіксів (для української мови – *-ство, -ання, -к-* для іменників; *-ськ-, -ов-, -н-* – для прикметників; *-ува-* – для дієслів: *шопінг, шопінговий, шопінгувати, шопінгування*; для чеської, словацької – *-ování, -k-, -ní, -ny, -ný, -ový, -ova-, -nou-* : *monitorování, modeling, fixka, marketink, marketing, marketinkový, designovaný, erupitívny, modelovat, faxovat, desémantizovat, detai-*

lovat, bankrotovat, exportovat; 3) утворенням складних слів на основі англomовних слів та слів мови-реципієнта або ж раніше запозичених слів: укр. *лізингодавець, лізингоотримувач*; рос. *лизингодатель, лизингополучатель*; чес. *lateroflexe, homebanking, šoubyznys/showbyznys, plastickochirurgický*; слов. *indoeurópsky, elektromagnetický, laseroterapia*.

Дериваційна адаптація запозиченого слова відбувається за наявності однокореневих (непохідних чи похідних з точки зору мови-реципієнта) лексем. Пор.: укр. *бренд, брендовий, брендування, бренд-менеджер, мультибрендовий, брендинг, ребрендинг* та їх відповідники в російській мові або ж низку слів *тренінг, тренуватися, тренування, тренажер, тренер*. Подібні явища стимулюють процеси морфемізації – виокремлення певних структурних елементів (у нашому випадку – суфікса *-інг, -инг*) як самостійних морфем. Спільність адаптивних процесів на морфемно-словотвірному рівні виявляється також у тому, що цей словотвірний формант набуває в нових умовах значення “назви видів діяльності”, розширюючи, як і його похідні, сферу свого функціонування за межі термінологічного чи професійного вжитку (“*Там зараз невістка моніторить здоров'я свекрухи*” – живе мовлення).

Не можна, звичайно, оминати увагою ще одну, спільну для порівнюваних мов, динамічну тенденцію, про яку вже згадувалось: активізацію іменної префіксації із запозиченими префіксами (префіксоїдами та радикасоїдами): *anti-, kontr-, post-, super-, ultra-, mega-, mikro-, video-, eco-, elektro-, auto-* та ін. Цей аспект висвітлюється в низці публікацій і не потребує, на наш погляд, додаткового обґрунтування. Доречним буде звернутись до двох прикладів – композитних дериватів з першою частиною *turbo-* і *euro-* (*євро-, евро-*). В узуальних похідних, зафіксованих у словниках усіх чотирьох мов (*turboagregát, turbopastér, turbochladič, turboblok, turboelektráreň, турбобур, турбоxid*), перша частина співвідноситься з латинським *turbo-* (*turbinis*) “турбіна”. Між тим, у живому мовленні з’явилися нові композити, в яких “втрачається” узуальна денотативна співвіднесеність (“використання турбіни”) і натомість актуалізується інша семантична ознака латинського *turbo-*: *turboslim, турбослім, турбослім*. У назві цього розрекламованого засобу для схуднення поєднується запозичене з латини *turbo* зі значенням “вихор” з актуалізацією семантичної ознаки “швидкість” та англійського *slim* (стрункий, худий). У чеській мові, публіцистиці та живому мовлення, крім того, з’явилися специфічні утворення з першою частиною *turbo* “швидкість”: *turbodiploma, turbomagistr*.

Усі слов’янські мови характеризуються високою продуктивністю гібридних та композитних утворень зі зв’язаною першою частиною (*euro-, евро-, евро-*), що є одним з переконливих доказів активізації в них конвергентних тенденцій: чес. *eurolary, eurosport, eurosκληρόza, eurobyrokracie, euroskeptik*;

слов. *eurofl'aša*, *eurokracie*, *euronight*; укр. *євроінтеграція*, *єврозона*, *євроремонт*, *Євромайдан* та багато інших [13, с. 66 - 71]. Подібні утворення, що з формально-дериваційного боку є однаковими, представляють інтерес для дослідника, принаймні, у двох аспектах: 1) з точки зору омонімічності першої частини (*євро* – назва грошової одиниці і *євро-* від Європа, європейський) і 2) з точки зору ономасіологічних категорій (М.Докуліл), що стають основою для нового найменування (пор. *євроремонт* і *Євромайдан* – ‘мітинг прихильників європейської інтеграції’).

У нашій розвідці ми торкнулися лише частини важливих питань, що стосуються семантичної та словотвірної деривації на сучасному етапі розвитку слов'янських мов. Проаналізований матеріал тим не менш досить переконливо свідчить про взаємодію конвергентних і дивергентних тенденцій у синхронних процесах системи слов'янського словотвору та специфіки її реалізації у мовленні, спричиненої лінгвістичними та екстралінгвістичними факторами, а також про плинну рівновагу, що “ґрунтується на процесах саморегулювання системи і постає як сукупність правил, які регламентують можливість конструювання допустимих у мові складних одиниць з елементарних, забезпечують їхній взаємний перехід у різні функціональні класи, регулюють реалізацію та використання їх у мові” [14, с. 133]. Перспективним видається, зокрема, розгляд порушеної у даній публікації проблеми в руслі когнітивно-ономасіологічної та лінгвокультурологічної парадигми, що пов'язують питання семантичної та словотвірної деривації з особливостями національного світобачення і світосприйняття.

Література

1. Нешименко Г.П. О некоторых проявлениях конвергентности в современном славянском словообразовании / Г.П.Нешименко //Славянские языки и культуры в современном мире: II Международный научный симпозиум. – Труды и материалы (под общ. рук. М.Л.Ремневой) – М.: Изд-во МГУ, 2012. – С.17-18
2. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Kolektiv autorů pod vedením O.Martincové. – Praha: Akademia, 2004. – 568 s.; Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006): Словник. – Х.: Майдан, 2007. – 147 с.; Ivanová- Šalingová M., Maniková Z. Slovník cudzích slov. – Bratislava: SAMO, 1997. – 656 s.
3. Джерелами слугували газети різної суспільно-політичної орієнтації: “2000“, “Дзеркало тижня“, “Зеркало недели“, “Україна молода“, “Киевский телеграф“ та ін..
4. Акуленко В.В. Слов'янські мови в аспекті інтерлінгвістики / В.В.Акуленко // Мови європейського ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: Довіра, 1995. – С. 72-98
5. Лопатин В.В., Улуханов И.С. Сходства и различия в словообразовательных системах славянских языков / В.В.Лопатин, И.С.Улуханов // Славянское языкознание. Междун. съезд славистов. Доклады. – М.: Наука, 1983. С. 169 – 184
6. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды / В.Н.Телия //Языковая номинация

(виды наименований). – М.: Наука, 1977. – С. 129 – 221

7. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц /Т.Г.Винокур. – М.: Наука, 1980. – 237 с.

8. Зайченко Н.Ф., Паламарчук О.Л. Реализация словообразовательного потенциала инновационной лексики в аспекте рече-языкового взаимодействия /Н.Ф.Зайченко, О.Л.Паламарчук //Функциональная лингвистика. – Симферополь, 2010. – № 1. – т.1. – С. 252-254

9. Зайченко Н.Ф., Паламарчук О.Л. Порождающая способность цветообозначений в аспекте неологизации (на примере прилагательного *оранжевый*) /Н.Ф.Зайченко, О.Л.Паламарчук //Функциональная лингвистика. – Симферополь, 2011. – №2. – т.1. – С.219 – 221

10. Федонюк В.Є. Про семантичні інновації в чеській мові / В.Ф.Федонюк //Життя – у слові: Збірник наук. праць на пошану академіка В.М.Русанівського (відп. ред.. В.Г.Скляренко). – К.: Вид. дім Д. Бурого, 2011. – С. 246-253

11. Белоусова В.В. Англо-американские заимствования как проявление языковой экспансии (на примере заимствований с формантом -ing в разносистемных языках) /В.В.Белоусова // Функциональная лингвистика. – Симферополь, 2010. – № 1. – т.1. – С. 48 – 50

12. Архипенко Л.М., Казимир І.І. Про адаптацію новітніх англійських лексем у системі сучасної української мови / М.М.Архипенко, І.І.Казимир // Функциональная лингвистика. – Симферополь, 2011. – №2. – т.1. – С. 28 – 32

13. Див. зокрема: Комарова О.С., Комаровська А.М. До питання про сучасну композитну номінацію (на матеріалі словацької та чеської мов) /О.С.Комарова, А.М.Комаровська // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: зб. наук. праць. – вип.17. – К.: Освіта України, 2012. – с. 66 – 71

14. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення / Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська //Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – с. 117 – 133

СЕМАНТИЧЕСКАЯ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕРИВАЦИЯ В АСПЕКТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЯЗЫКА И РЕЧИ

(на материале славянских языков)

Н.Ф. Зайченко, О.Л. Паламарчук

В статье рассматриваются некоторые общие и специфические тенденции в процессах семантической и словообразовательной деривации давних и новейших иностранных заимствований в двух группах славянских языков – западнославянской (словацком и чешском) и восточнославянской (украинском и русском). Исследуются, в частности, особенности адаптации англоамериканизмов в каждом из языков в соответствии с системой языка-реципиента.

Ключевые слова: деривация, заимствования, конвергентные и дивергентные тенденции, язык, речь.

**SEMANTIC AND WORD-FORMATION DERIVATION
IN THE ASPECT OF INTERACTION OF LANGUAGE AND SPEECH
(in slavic languages)**

N.F. Zaichenko, O.L. Palamarchuk

The article deals with some of the general and specific trends in word-formation processes and semantic derivation old and new foreign borrowing in the two groups of Slavic languages – West Slavic (Czech and Slovak) and East Slavic (Ukrainian and Russian). The authors investigate in particular features of adaptation of “angloamerikanizmov” (American English borrowings) in each of the languages – in accordance with the language system of the recipient.

Keywords: derivation, borrowing, convergent and divergent trends, language, speech.